

Spellingsnormen in het Zuiden

Standaardisatie van het geschreven Nederlands in de achttiende en negentiende eeuw

Gijsbert Rutten & Rik Vosters¹

Summary

In this article, we begin by describing a famous language myth, viz. the idea that the linguistic history of Dutch in the Southern Netherlands in the eighteenth and the early nineteenth centuries should be interpreted in terms of language decay and orthographical chaos, as opposed to the Dutch in the Northern Netherlands, where codification and increasing uniformity in written practice indicate ongoing standardization. First, we refute this myth by showing that there was a Southern normative tradition in the eighteenth and early nineteenth centuries as well. It was also a very coherent tradition in the sense that most authors of grammars and spelling guides proposed similar norms. Secondly, we discuss a topic that might have triggered the idea of chaos and decay: the orthographical (diacritical) means proposed by grammarians and school teachers to distinguish between *ê*, *ē*, *ô* and *ō*. The development of this notorious ‘accent(-mark) spelling’ is characterized by a smooth standardization in several ways. We reconstruct its genesis in actual language based on an investigation of more than 350 printed books from the period 1720-1760, and describe the emergence of a historical-phonologically based system of accent marking, which rapidly spread and was eventually codified.

1. Inleiding

Een hardnekkig taalhistorisch misverstand is ‘de mythe over het 18de-eeuwse taalverval’ in de Zuidelijke Nederlanden (Van der Horst 2004:73): het idee dat het Nederlands in die periode in de meeste domeinen werd weggedrukt door het Frans

1 Universiteit Leiden & Vrije Universiteit Brussel. Het onderzoek is mede tot stand gekomen dankzij een subsidie van de Niels Stensen Stichting voor het project ‘Historische sociolinguïstiek van het Nederlands’ en van FWO-Vlaanderen voor het project ‘Taalgebruik, taalvariatie en taalplanning in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)’. Wij danken de toehoorders bij het congres ‘Standaardtalen in beweging’ voor hun nuttige vragen en opmerkingen.

en terugkeerde tot de status van een door lagere standen voornamelijk thuis gesproken dialect. Elders hebben we hier twee submythes aan toegevoegd: de *many norms myth* en de *orthographical chaos myth* (Rutten & Vosters, te verschijnen). De eerste verwijst naar het idee dat er geen coherente normatieve traditie was in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw, de tweede naar de vermeende spellingschaos in feitelijk taalgebruik. Deze mythes van het taalverval passen in een bredere negatieve kijk op het geestelijk leven in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw en vroege negentiende eeuw.² Het slechte imago dat deze periode ook in het Noorden lang gehad heeft, blijkt vaak terug te voeren op latere negentiende-eeuwse discussies waarin de voorgaande periode als negatieve pool dient om zo de eigen tijd des te beter uit te doen komen (Rutten 2009b:364-366). Het is een succesvolle poging tot beïnvloeding van de beeldvorming gebleken. Recent lezen we nog dat het in de Franse tijd voor ‘een hele generatie [...] onmogelijk [werd] een Nederlandstalige cultuur te verwerven, zodat de taal verschrompelde en verarmde’ (Wils 2003 [2001]:33).³ Onze studie van de achttiende-eeuwse taalsituatie in het Zuiden laat echter een heel ander beeld zien. In plaats van taalverval zien wij standaardisatie van de schrijftaal.

Standaardisatie van het Nederlands wordt typisch geassocieerd met het Noorden, in het bijzonder Holland, waar al in de zeventiende eeuw de basis gelegd is voor de standaardtaal, overigens met incorporatie van Zuidelijke elementen (Van der Wal 1995:23-41). De achttiende eeuw geldt traditioneel als een periode van consolidatie (Van der Wal & Van Bree 2008:232). Er was een sterke normatieve traditie die steeds meer uniformiteit in het geschreven Nederlands tot gevolg had (Van der Wal & Van Bree 2008:232-252). Aan het begin van de negentiende eeuw werd die schrijftaal gecodificeerd in de spelling van Matthijs Siegenbeek (uit 1804) en de grammatica van Pieter Weiland (uit 1805). Dit beeld van een uniforme, Noordelijke schrijftaal is voornamelijk gestoeld op een analyse van contemporaine grammatica's en literair taalgebruik, en is in die zin onvolledig (Van der Wal 2006, Rutten 2008).

Net als het Zuidelijke taalverval krijgt de Noordelijke uniformiteit soms mythische proporties, doordat ze in taalgeschiedenissen van het Zuiden vaak een retorische functie vervult: het gebrek aan taalnormen in de Zuidelijke achttiende eeuw wordt erdoor benadrukt. Al in de vroege negentiende eeuw schetst Jan Frans Wil-

2 Zie bijvoorbeeld Elias (1963:106): ‘Het geestelijk leven van de ganse Zuidelijke Nederlanden – het Land van Luik inbegrepen – biedt ons, omstreeks 1750, het uitzicht van het meest dorre landschap dat men zich kan voorstellen. Er was eenvoudig niets. Het was de meest volslagen rust in de diepste geestelijke armoede’.

3 Wils (2003 [2001]) was de directe aanleiding voor Van der Horst (2004). Wils (2003 [2001]) gaat terug op Wils (1956).

lems (1793-1846), de latere ‘vader’ van de Vlaamse Beweging, dit beeld in zijn gedicht *Aen de Belgen. Aux Belges* (1818): het Zuiden is in taalkundig verval en moet zich naar het Noorden richten.⁴ Willems (1818:22, 52-54) noemt daarbij eerst de zeventiende-eeuwers Vondel, Hooft, Cats en De Groot als voorbeelden, en dan nog ruim dertig vooral achttiende- en negentiende-eeuwse auteurs.⁵ Het gaat steeds om Noord-Nederlanders en voornamelijk Hollanders. Willems (1818:54) kan maar één Zuid-Nederlandse dichter noemen die een plaats temidden van die zware Noordelijke delegatie verdient: Leo d’Hulster (1784-1843).⁶ Latere commentatoren hebben die oppositie van het Zuidelijke verval en de taaleenheid in het Noorden vaak overgenomen. Zelfs Smeyers (1959:112), die veel moeite heeft gedaan om de achttiende eeuw te rehabiliteren, schreef over de achttiende-eeuwse taalkundige publicaties uit het Zuiden:

Eenheid in woordleer en vooral in spelling, of zelfs maar een welbepaald algemeen streven ernaar, valt er niet in te ontdekken. De meeste van deze werkjes huldigen telkens andere opvattingen, zeer afhankelijk van het door de grammaticus gesproken dialect.

Tegenover deze chaos, dit verval zou de talige uniformiteit in het Noorden staan, tegenover de Zuidelijke terugkeer naar de dialecten de Noordelijke standaardisering. Uit het citaat van Smeyers blijkt intussen dat er in de achttiende eeuw wel degelijk normatieve werken werden gepubliceerd in het Zuiden. Maar omdat er geen eenheid is in de voorschriften en de werken dialectisch gekleurd zijn, zouden ze niet, zoals in het Noorden, een coherente normatieve traditie constitueren. Pas in de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830) zijn de kiemen gezaaid van de latere taaleenheid van Noord en Zuid, toen het hernieuwde contact tussen de beide landsdelen aan cruciale figuren zoals Jan Frans Willems ‘de mogelijkheid [bood] zich in het moderne Standaardnederlands te laten inwijden en bekwamen’ (Willemyns 2003:202).

4 Willems (1818:22): ‘Helaes! dien gulden tyd, die kunstliefde is vergaen! / De tael, toen zoo vereerd, word nu met schimp belaën. / En wy, wy dulden zulks? neen! waere Nederlanders / Zyn wederom bereyd, om onder haere standers / Het eerspoór in te slaën, voórleden werkloosheyd / Nog in te haelen doór hernienwde [sic] lettervlyt’.

5 Enkele voorbeelden uit deze groep van deels nog bekende, deels nagenoeg vergeten auteurs zijn Bilderdijk, Feith, Van ’s Gravenweert, Van Hal, Helmers, Klijn, Loots, Nieuwland, Siegenbeek, Tollens, De Winter.

6 Willems (1818:54): ‘Le seul poëte *flamand* D’HULSTER m’a paru digne d’occuper une place auprès des poëtes vivants de la Hollande’.

In deze bijdrage zullen we eerst bondig uiteenzetten dat er ook in het Zuiden een coherente normatieve traditie was in de achttiende eeuw (§2).⁷ Dat is een eerste bewijs van standaardisatie. Het is voor de geschiedenis van de standaardisatie van belang die traditie te schetsen tot en met de periode van het Verenigd Koninkrijk. Vervolgens bespreken we in detail een taalkundige kwestie die mede heeft bijgedragen aan het beeld van het Zuidelijke taalverval, namelijk het (gevarieerde) gebruik van accenttekens om de klankwaarde van verschillende *e*'s en *o*'s te onderscheiden (§3-6). Daarin is een duidelijk patroon te ontdekken dat als een tweede bewijs van standaardisatie dient. In het bijzonder besteden we aandacht aan de genese van deze zogenaamde accentspelling (§5).

2. De normatieve traditie in het Zuiden

Er is duidelijk een normatieve traditie in het Zuiden in de achttiende eeuw, maar gelet op de woorden van Smeyers (§1) is het de vraag of die coherent is. In de eerste helft van de eeuw is de taalkundige opbrengst bescheiden. In 1713 verschijnt het *Ontwerp van eene Nederduytsche spraek-konst* van E.C.P.⁸, een beknopte grammatica waarin de auteur veel putte uit de Noord-Nederlandse taalkundige traditie en ook verschillen aangaf tussen Noordelijk en Zuidelijk gebruik (Dibbets 1995). Een jaar later verscheen de eerste druk van het *Nieuwen Néderlandschen Voorschrift-boek* van Andries Stéven (ca. 1676-1747), een zedenleer voor het elementair onderwijs waarin ook allerlei spellingskwesties aan de orde kwamen (Rutten 2009c). Met name vanaf 1750 komt er dan een stroom taalkundige publicaties op gang die vrijwel alle door schoolmeesters geschreven zijn. Het gaat hoofdzakelijk om boeken over spelling en uitspraak, vaak aangevuld met een onderdeel woordenschat en met lijsten van inheemse alternatieven voor leenwoorden.⁹ Fundamenteel voor de verdere ontwikkeling van de Zuidelijke grammaticografie waren de Antwerpse werken van Jan Dommien Verpoorten (1706-1773), P.B. (?-?) en Jan Des Roches (?-1787). Verpoorten publiceerde een *Woorden-schat oft letter-konst* die in 1752, 1759 en 1767 het licht zag (Rutten 2009d). P.B.'s *Fondamenten ofte grond-regels der Neder-duytsche spel-konst* verscheen in 1757 en daarna nog vele malen tot diep in de negentiende eeuw (Rutten 2009d). Des Roches' *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* stamt vermoedelijk uit 1761 en wordt wel als de belangrijkste Zuidelijke grammatica van de achttiende

7 Voor de mythe van de Noordelijke uniformiteit, zie Vosters, Rutten & Van der Wal (2010).

8 E.C.P. (Egidius Candidus Pastor) is het pseudoniem van Gilles De Witte (1648-1721), zie Dibbets (1995).

9 Voor een beknopt overzicht van de hoofdmoot van de Zuidelijke taalkundige productie: Smeyers (1959:112-128), Willemyns (2003:145-154).

eeuw beschouwd (Rutten 2009b). Later in de eeuw en in de vroege negentiende eeuw verschijnen er nog veel meer taalkundige werken; zie daarvoor de bibliografie.

Om vast te stellen of die werken alle iets anders voorschrijven of toch een coherente traditie vormen, hebben we enkele spellingskwesties geselecteerd en de bijbehorende voorschriften van de grammatici geïventariseerd. De selectie hangt deels samen met wat de auteurs zelf als belangrijk naar voren schuiven, deels ook met de spellingsdiscussies uit de negentiende eeuw, waarin enkele van deze kenmerken een rol zouden spelen (Willemyns 2003:254). Het gaat om de volgende zes taalkenmerken:

- (1) de representatie van de Wgm. *ī: met Griekse <y> of met lange <ij>, bijvoorbeeld *wyn* of *wijn*
- (2) het tweede element in de diftongen [ɛi] and [œy]: <y> of <i>, bijvoorbeeld *kley*n of *klein*, *bruy*n of *bruin*
- (3) de verlenging van korte klinkers: V+<e> of, met de oorspronkelijke vocaal, V+V, bijvoorbeeld *zwaerd* of *zwaard*, *zuer* of *zuur*
- (4) de vorm van het bepaald en onbepaald lidwoord in de mannelijke nominatief enkelvoud: met <(e)n> of \emptyset , bijvoorbeeld *den man* of *de man*, *eenen man* of *een man*
- (5) enkele zogenaamde overbodige letters: <g> of <gh> in anlaut en <k> of <ck> in auslaut, bijvoorbeeld *ik* of *ick*, en *gheven* of *geven*
- (6) de tweede en derde persoon enkelvoud van het presens bij dentaalstammen: op <d> of op <dt>, bijvoorbeeld *hy word* of *hij wordt*.

In tabel 1 staan horizontaal de zes taalkenmerken en verticaal de normatieve werken:¹⁰ spellingsboeken en grammatica's uit het Zuiden uit de achttiende en de vroege negentiende eeuw, uitgesplitst naar hun regionale oorsprong. In het bovenste deel van de tabel staan elf werken van voor het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, waaronder tien teksten uit de achttiende eeuw. In het middelste deel staan dertien publicaties genoemd uit de periode van het Verenigd Koninkrijk. Helemaal onderaan staat de keuze van Siegenbeek (1804). Met de Siegenbeekspelling werd in het Noorden officieel de knoop doorgemaakt in deze spellingskwesties, die ook daar tot dan toe normatieve variatie hadden opgeleverd.¹¹

10 Zie de bibliografie voor de volledige verwijzingen.

11 Die variatie bleef in de praktijk uiteraard bestaan na 1804: de Siegenbeekspelling was alleen verplicht in het administratieve domein en in het onderwijs. Zie bijvoorbeeld Mathijssen (1988) over verschillen tussen Siegenbeek en Bilderdijk.

<i>Voor het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden</i>										
TAALKENMERK			1	2	3	4	5	6		
REGIO	AUTEUR	JAAR	Y IJ	-Y -I	V+E V+V	-N -Ø	GH- G-	-CK -K	-D -DT	
Brabant/	Verpoorten	1752	y	-y	V+e	-n	g-	-k	-d	
Antwerpen	P.B.	1757	y	-y	V+e	-n	g-	-k	-d	
	Des Roches	1761	y	-y	V+e	-n	g-	-k	-d	
	Ballieu	1792	y	-y	V+e	-n	g-	-k	-d	
Oost/West- Vlaanderen	Van Aerschot	1807	y	-y	V+e	-n	g-	-k	-dt	
	E.C.P.	1713	ij	-y	V+V	-n	g-	-k	-dt	
	Stéven ¹²	1734	y	-y	V+e	-n	g-	-k	-d	
	Van Belleghem & W.	1773	y	-y	V+e	-n	g-	-k	-d	
	Janssens	1775	y	-i	V+e	-n	g-	-k	-d	
	[Inleyding]	1785	y	-y	V+e	-n	g-	-k	-d	
	Van Boterdael	1785	y	-y	V+e	-n	g-	-k	-d	
	Vaelande	1805	y	-y-	V+e	-n	g-	-k	-d	
<i>Tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden</i>										
TAALKENMERK			1	2	3	4	5	6		
REGIO	AUTEUR	JAAR	Y IJ	-Y -I	V+E V+V	-N -Ø	GH- G-	-CK -K	-D -DT	
Brabant/	[Grond-regels]	1817	y	-y	V+e	-n	g-	-k	-d	
Antwerpen	Ter Bruggen	1822	y	-y	V+e	-n	g-	-k	-d	
	Zilgens	1824	y	-y	V+e	-n	g-	-k	-d	
	Willems	1824	y	-i	V+e	-Ø	g-	-k	-dt	
Oost/West- Vlaanderen	De Neckere	1815	y	-y	V+e	-n	g-	-k	-dt	
	Henckel	1815	ij	-i	V+e	-n	g-	-k	-d	
	[Cannaert]	1823	y/ij	-y/-i	V+e/ V+V	-n/ -Ø	g-	-k	-dt	
	Moke	1823	ij	-i	V+V	-Ø	g-	-k	-dt	
	Behaegel	1824	y	-y	V+V	-n	g-	-k	-d	
	De Simpel	1827	ij	-i	V+V	-Ø	g-	-k	-dt	
	Limburg	[Laukens]	1819	ij	-i	V+V	-Ø	g-	-k	-dt
	In het Frans	Van der Pijl	1815	ij	-i	V+V	-Ø	g-	-k	-dt
Meijer		1820	ij	-i	V+V	-Ø	g-	-k	-dt	
<i>Officiële norm</i>										
TAALKENMERK			1	2	3	4	5	6		
REGIO	AUTEUR	JAAR	Y IJ	-Y -I	V+E V+V	-N -Ø	GH- G-	-CK -K	-D -DT	
Noorden	Siegenbeek	1804	ij	-i	V+V	-Ø	g-	-k	-dt	

Tabel 1 spellingsnormen in de Zuidelijke taalkundige traditie in de achttiende en negentiende eeuw en bij Siegenbeek (1804)

12 We gebruikten Stéven (1784), vermoedelijk een herdruk van de editie van 1734, het jaar waarin Stéven enkele passages over spelling toevoegde, waarmee het werk zijn definitieve vorm kreeg; zie Rutten (2009c).

Gedurende de achttiende eeuw en tot aan het Verenigd Koninkrijk is er een zeer coherente Zuidelijke traditie. Op vrijwel alle kenmerken stemmen de taalkundigen overeen. De varianten met <y>, de verlengde klinkers met <e>, de lidwoorden op <(e)n> en de persoonsvormen op <d> zijn vaste Zuidelijke keuzes. In de periode van het Verenigd Koninkrijk gaan die geleidelijk vervangen worden door de Noordelijke, in het bijzonder Siegenbeekse varianten: de beide normatieve tradities ontmoeten elkaar. Dat heeft veel te maken met de veranderde sociolinguïstische context, in het bijzonder in het kader van de taalpolitiek van Willem I (zie Vosters 2009a, Vosters & Vandenbussche 2009, Vosters, Rutten & Vandenbussche, te verschijnen). Die convergentie van twee tradities blijft uit bij het vijfde taalkenmerk, maar alleen omdat in de keuze voor <g> en <k> de Zuidelijke traditie altijd al overeenkwam met de Noordelijke. Terwijl <gh>- en <ck>-spellingën nog geregeld gebruikt worden in gedrukte werken uit de achttiende eeuw, blijkt de norm intussen geëvolueerd. Het coherente beeld in het bovenste deel van tabel 1 rechtvaardigt volgens ons de hypothese dat er van taalverval of taalchaos geen sprake is geweest. Toetsing aan feitelijk taalgebruik is hier natuurlijk nodig; de eerste corpusstudies die we verricht hebben wijzen in bevestigende richting (Vosters 2009b, Rutten & Vosters, te verschijnen, Vosters, Rutten & Vandenbussche, te verschijnen). Wat we hier vooral willen benadrukken, is dat een dergelijke coherentie in normatieve publicaties te interpreteren is als een zuiver geval van codificatie, in het klassieke voorstel van Haugen een van de idealen van een standaardtaal en gedefinieerd als ‘minimal variation in form’: een standaardtaal heeft idealiter één enkele, eenvormige spelling (Haugen 1966:931). Gezien de grote overeenstemming in orthografische voorschriften menen we over de Zuidelijke normatieve traditie te kunnen spreken in termen van standaardisatie.

3. De spelling van de lange *e*'s en *o*'s

Als we van standaardisatie of meer bepaald codificatie kunnen spreken voor de Zuidelijke achttiende eeuw, waar komt dan het beeld van taalverval en spellingschaos vandaan? Dat kan te maken hebben met de orthografische representatie van de verschillende lange *e*- en *o*-klanken.¹³ Historisch onderscheiden we voor het Nederlands de zogenaamde scherplange *ê* uit de Wgm. diftong **ai* in bijvoorbeeld *steen* en *heten* en de zachtlange (gerekte) *ē* uit de Wgm. korte vocalen **e* en **i* in bijvoorbeeld *hemel* en *weten*. In het Standaardnederlands zijn deze klanken samengevallen, in de meeste Zuidelijke dialecten is het verschil bewaard. Ook onderscheiden we een scherplange

13 Voor een uitgebreide bespreking van de orthografische representatie van deze klanken in de normatieve tradities van het Nederlands: Rutten (2009a), dat ook de basis vormt van §3 en §4.

ô uit Wgm. **au* in bijvoorbeeld *rood* en *lopen* en een zachtlange *ō* uit de Wgm. korte vocalen **o* en **u* in bijvoorbeeld *open* en *komen*. Ook hier is het uitspraakverschil verdwenen in het Standaardnederlands en bewaard in de meeste Zuidelijke dialecten. In de Siegenbeekspelling wordt het verschil gemaakt door de scherplange vocalen in open syllabe te verdubbelen: *heeten* vs. *weten*, *loopen* vs. *komen*. Dat was een praktijk met een lange traditie. Maar er werden ook andere voorstellen gedaan om de scherp- en zachtlange *e* en *o* te onderscheiden, met name door middel van accenttekens. Deze accentspelling is vooral gepropageerd in Zuidelijke grammatica's uit de achttiende eeuw, waarbij de voorstellen minder coherentie laten zien dan bij de zes kenmerken die we hiervoor bespraken (§2). In tabel 2 staan de voorstellen van elf achttiende-eeuwse grammatica's en spellingsgidsen uit het Zuiden.¹⁴ De werken staan verticaal met hun jaar van verschijnen. Horizontaal staan de voorstellen voor de zachtlange en de scherplange *e*, gevolgd door die voor de zacht- en scherplange *o*, steeds in open en in gesloten syllabe.

TAALKENMERK			zachtlange ē		scherplange ê		zachtlange ō		scherplange ô	
REGIO	AUTEUR	JAAR	open	gesl.	open	gesl.	open	gesl.	open	gesl.
Brabant	Verpoorten	1752	e	eê	ee	ee	o	oô	oo	oo
	P.B.	1757	e	eé	ee	ee	o	oô	oo	oo
	Des Roches	1761	eé/e	eé	ee	ee	oó/o	oó	oo	oo
	Verpoorten	1767	eé/e	eé	ee	ee	oó/o	oó	oo	oo
Vlaand.	E.C.P.	1713	e	ee	ee	ee	o	oo/ô	oo/oi	oo/oi
	Stéven	1734	é	él/èe	ee	ee	o	oo	oo	oo
	Van Bell. & W.	1773	e	ee	ee	ee	o	oo	oo	oo
	Janssens	1775	e	ee	eé	eé	-	-	-	-
	Van Boterdael	1785	eé/e	eé	ee	ee	oó/o	oó	oo	oo
	[Inleyding]	1785	e/ee	ee	ee	ee	o	oo	oo	oo
	Ballieu	1792	eé/é	eé	ee	ee	oó/o	oó	oo	oo

Tabel 2 *de scherplange ê en ô en de zachtlange ē en ō in Zuidelijke grammatica's uit de achttiende eeuw*

We zien zowel accents aigus als circonflexes, in open en in gesloten syllaben, meestal voor zachtlange, soms ook voor scherplange vocalen (Janssens 1775). Meestal zijn er twee klinkertekens in gesloten syllabe waarvan er één een accent heeft, maar soms

14 In tabel 1 stonden tien achttiende-eeuwse werken, hier elf: Verpoorten staat er twee keer in, omdat zijn voorschriften veranderden.

duiken andere spellingen op zoals <oi> en <ô> (E.C.P. 1713). Er zijn auteurs die voor een klank verschillende spellingen voorschrijven (overal waar er twee opties zijn). Er is een auteur die van mening verandert (Verpoorten 1752, 1767), een die het ene wenselijk acht en het andere doet (Stéven 1784 [1734]) en een die voor de *o*'s (maar niet voor de *e*'s), een synchrone, dialectische distributie heeft in plaats van de historisch-fonologische (Janssens 1775). Het lijkt niet onaannemelijk dat deze – ogenschijnlijk – wanorde debet is geweest aan het beeld van taalverval en spellingschaos. In wat volgt, willen we juist aan de hand van deze casus aantonen dat er, integendeel, sprake was van een voortgaande standaardisatie van het geschreven Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw. Eerst geven we een globaal overzicht van de geschiedenis van de orthografische representatie van *ê*, *ē*, *ô* en *ō*.

4. Globaal overzicht van de spelling van *ê*, *ē*, *ô* en *ō*

Voor de representatie van de verschillende *e*'s en *o*'s zijn er in de normatieve traditie twee centrale, concurrerende systemen, waarnaast de Zuidelijke accentspelling in de achttiende eeuw als derde systeem opkomt. Het eerste systeem gaat terug op een waarschijnlijk zestiende-eeuwse, Zuidelijke praktijk (o.a. Kiliaen 1599) om in open syllabe een onderscheid te maken tussen scherplange en zachtlange vocalen door de scherplange te verdubbelen, bijvoorbeeld:¹⁵

- bij de zachtlange *ē* > *geef* heeft als meervoud *geven*, zo ook *zege*
- bij de scherplange *ê* > *deel* heeft als meervoud *deelen*, zo ook *teeken*

- bij de zachtlange *ō* > *zoon* heeft als meervoud *zonen*, zo ook *open*
- bij de scherplange *ô* > *loop* heeft als meervoud *loopen*, zo ook *toovenaar*.

Dit fonologisch georiënteerde systeem werd in de Noordelijke Nederlanden in de late zestiende en zeventiende eeuw gekopieerd en verspreid, onder andere in de *Statenbijbel* (1637). Aan het begin van de achttiende eeuw verdedigde Verwer het in zijn *grammatica* (1707) en na hem ook Ten Kate (1723). Vervolgens nam Kluit (1763) het van zijn voorbeelden over, waarna Siegenbeek het systeem in 1804 officieel codificeerde, overigens onder verwijzing naar de dialecten waarin het verschil nog hoorbaar was. Het systeem werd pas in 1934 voor het Nederlandse onderwijs afgeschaft (door minister Marchant) en pas na de Tweede Wereldoorlog definitief in de gewijzigde spelling-De Vries & Te Winkel.

Intussen was in het Noorden en vooral in Noord-Holland een andere spelling op-

¹⁵ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op Rutten (2009a); vgl. noot 13.

gekomen die samenhang met de fonologische samenval van de oorspronkelijk klanken in die regio. Deze tot aan Siegenbeek even sterke traditie staat in het voetspoor van Vondel en is eerder morfologisch georiënteerd. De normatieve grammaticas van Moonen (1706) en Sewel (1708, 1712) maken onder andere deel uit van deze traditie. Net als in het andere systeem spelt men in open vocalen in principe een enkele vocaal, maar de gelijkvormigheid maakt dat in het meervoud de enkelvoudsvorm zichtbaar blijft, in verbogen vormen de onverbogen vorm, in afleidingen de stam. Concreet wil dat zeggen dat zachtlange vocalen ook in open syllaben soms verdubbeld worden en scherplange in open syllaben soms juist enkel gespeld worden; vergelijk:

- bij de zachtlange \bar{e} > *geef*, vanwege gelijkvormigheid *geeven*, maar zonder gelijkvormigheid *zege*
- bij de scherplange \hat{e} > *deel*, vanwege gelijkvormigheid *deelen*, maar zonder gelijkvormigheid *teken*
- bij de zachtlange \bar{o} > *zoon*, vanwege gelijkvormigheid *zoonen*, maar zonder gelijkvormigheid *open*
- bij de scherplange \hat{o} > *loop*, vanwege gelijkvormigheid *loopen*, maar zonder gelijkvormigheid *tovenaar*.

De twee belangrijkste concurrerende systemen in de achttiende-eeuwse normatieve traditie zijn deze fonologisch gefundeerde schrijfpriktijk uit het Zuiden en de morfologische spelling die dankzij Vondel verbreid raakte. Naast deze twee centrale spellingspraktijken waren er allerlei andere voorstellen, waarvan we er enkele kort noemen. Al in de zeventiende eeuw werd vooral in schoolboeken uit Amsterdam en omgeving (waar de verschillende lange vocalen fonologisch samenvielen) consequent een enkele vocaal in open syllabe gespeld (dus zoals in het huidige systeem). Andersom opperde onder anderen Hooft om in open syllabe steeds te verdubbelen, aangezien het steeds om een lange vocaal gaat (*kooning*, *heemel*, zo ook *vaader*).¹⁶ Bovendien zijn er in de zestiende en de vroegere zeventiende eeuw nog andere voorstellen gedaan, zowel in het Noorden als in het Zuiden, om de historisch verschillende klanken te onderscheiden. De *Twe-spraack* (1584) stelde voor om met accenten onderscheid te maken tussen de scherp- en zachtlange *o*, waarbij alle vocalen in open

16 Tegen die spelling heeft Vondel zich verzet in een tekst tegen de grammaticus Petrus Leupenius, die haar ook voorstond; zie Leupenius (1958 [1653, 1654]).

syllabe met een enkel teken worden gerepresenteerd; vergelijk:¹⁷

- bij de zachtlange \bar{o} : *hoop* ‘verwachting’, in open syllabe: *boven*
- bij de scherplange \hat{o} : *hóóp* ‘stapel’, *óór*, en in open syllabe: *aanhóren*.

Van der Schuere (1612) wilde juist de zachtlange vocalen in gesloten syllabe met een enkel teken met accent schrijven, bijvoorbeeld *gêft* en *hóp* ‘verwachting’.

Voortbouwend op de twee belangrijkste normatieve systemen, de fonologisch gefundeerde Zuidelijke praktijk die Siegenbeek codificeerde en de morfologische praktijk van Vondel, worden er in de achttiende eeuw in het Zuiden nieuwe ideeën ontwikkeld voor de orthografische representatie van de lange *e*'s en *o*'s waarin het gebruik van accenten cruciaal is. In de eerste plaats is er Stéven die in 1734 (zie Stéven 1784) voorstelt op de zachtlange \bar{e} in open syllabe een accent te zetten en de scherplange \hat{e} in open syllabe te verdubbelen; dat laatste is in overeenstemming met de Zuidelijke annex Siegenbeekse praktijk. Stévens voorbeeld luidt *zédeleere*, waarin de zachtlange \bar{e} , gespeld <é>, zich onderscheidt van [ɛ] en [ə]: we kunnen niet *z[ɛ]deleere* of *z[ə]deleere* lezen. Saillant is dat Stéven in de praktijk een ander systeem volgt, namelijk het markeren van de zachtlange \bar{e} in gesloten syllabe ter onderscheiding van de scherplange \hat{e} , bijvoorbeeld *gêeft*, met een accentteken op de eerste vocaal. Vanaf het midden van de eeuw leggen vervolgens drie Antwerpse grammatici de basis voor wat wel de Antwerpse accentspelling is genoemd. Zij bouwen in de eerste plaats voort op de Zuidelijke traditie waarin de scherplange \hat{e} en \hat{o} in open syllabe verdubbeld worden. In de jaren 1750 stellen Verpoorten (1752) en P.B. (1757) dan voor om de zachtlange \bar{e} en \bar{o} ook in gesloten syllabe te onderscheiden van de scherplange \hat{e} en \hat{o} door middel van een accent op de tweede letter, bijvoorbeeld:

- zachtlang *gêeft* tegenover *deel*; daarnaast in open syllabe zachtlang *geven* en scherplang *deelen*
- zachtlang *zoôn* tegenover *loop*; daarnaast in open syllabe zachtlang *zonen* en scherplang *loopen*.

Des Roches (1761) neemt dit systeem van zijn voorgangers over, maar voegt een cruciaal element toe dat juist overeenkomt met Vondels systeem: vanwege de gelijkvormigheid worden verbogen, vervoegde en afgeleide vormen gespeld zoals het

17 Op vergelijkbare wijze wilde de *Twe-spraack* de scherpkorte [o] en de zacht korte [ɔ] onderscheiden: *pót* vs. *dom*.

‘grondwoord’, wat in de praktijk betekent dat de zachtlange vocalen ook in open syllabe verdubbeld kunnen worden en een accent krijgen:

- zachtlang *geéft*, in open syllabe *geéven*, maar zonder gelijkvormigheid *zegen*
- zachtlang *zoón*, in open syllabe *zoónen*, maar zonder gelijkvormigheid *open*.

Het belang van de accentspelling en vooral de versie van Des Roches is moeilijk te overschatten. In Brabant (Antwerpen), waar zich in enkele jaren dit systeem had uitgekristalliseerd, nam Verpoorten (1767) het over (zie tabel 2). Des Roches’ systeem is ook in Vlaanderen nagevolgd door grammatici en schoolmeesters als Van Boterdael en Ballieu (zie tabel 2) en wel tot diep in de negentiende eeuw.¹⁸ In de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, wanneer de Zuidelijke en de Noordelijke schrijftradities intensiever met elkaar in contact komen, wordt men zich in het Zuiden steeds beter bewust van de pregnante verschillen. Volgens De Simpel (1827:6) zijn ‘de drie voornaamste geschilpunten in spelling’ tussen Noord en Zuid ‘het bezigen van *ij* voor de Grieksche *y*, de enkele en dubbele vokaalspelling, en het stellen der geluidteekens op de scherp-lange *e* en *o*’. Jan Frans Willems spelde heel lang volgens Des Roches, ook al sprak hij zich in 1819 al uit voor een althans gedeeltelijke overname van de spelling van Siegenbeek (Willems 1819). Nog in 1841, in het jonge België, werden wetten en besluiten geregeld in de spelling-Des Roches opgesteld (De Groof 2004:248). De accentspelling en met name de versie van Des Roches was al met al gedurende bijna een eeuw een zeer courant systeem in de Zuidelijke Nederlanden, waaraan slechts een zeer korte periode van codificatie in de jaren 1750-1760 vooraf ging. Over tabel 2 merken we ten slotte op dat de Zuidelijke grammatici, naast de Brabantse accentspelling en enkele Vlaamse navolgingen, vooral de oorspronkelijk Zuidelijke praktijk hanteren van verdubbeling van scherplange vocalen in open syllabe (zie E.C.P. (1713), Van Belleghem & Waterschoot (1773) en *Inleyding* (1785)). De ogenschijnlijke chaos van tabel 2 blijkt gemakkelijk te ordenen volgens met name die twee systemen.

5. Genese van de accentspelling

De accentspelling is bijna een eeuw lang veel gebruikt, zeker vanaf Des Roches (1761) en tot in de jaren 1840. Ze staat bekend als de spelling-Des Roches; in de negentiende eeuw sprak men zelfs van ‘desrochisme’ (vgl. Van Duyse 1842). Maar Des Roches nam het accentgebruik grotendeels over van zijn Antwerpse voorgan-

18 Bijvoorbeeld ook in de grammatica’s van Van Aerschot (1807), Ter Bruggen (1817, 1822), Gyselynck (1819) en Zilgens (1824).

gers Verpoorten (1752) en P.B. (1757). Verpoorten, die de Antwerpse accentspelling als eerste codificeerde, wijdt er echter nauwelijks woorden aan en beschouwt juist zijn andere spellingsvoorstellen als revolutionaire vernieuwingen, bijvoorbeeld <g> voor <gh> en <k> voor <ck>. Dan is er Stéven (1734, zie 1784), die ook accenten gebruikte en een bron kan zijn geweest voor Verpoorten (1752), maar Stéven zet geen accenten op de *o*. Bovendien: zijn boekje was in Frans- en West-Vlaanderen misschien wijdverbreid, het is twijfelachtig of dat in en om Antwerpen ook het geval was. Geen van de drie Antwerpse grammatici verwijst naar Stévens werk. Tegelijk laat Stévens (1734 [1784]) voorstel zien dat het gebruik van accenten om fonologische verschillen orthografisch te representeren, na de vroege voorstellen van de *Twe-spraack* (1584) en Van der Schuere (1612) nog steeds een normale praktijk was. Ten slotte betwijfelden we of het succes van de accentspelling toegeschreven kan worden aan een zo korte periode van codificatie, vooral omdat het invoeren van een taalnorm van bovenaf niet vaak onmiddellijk veel weerklank vindt in het taalgebruik. De vraag rees dus waar de accentspelling vandaan kwam.

De hypothese luidde dat er een praktijk van accentgebruik moest zijn geweest waaruit de codificatie door Verpoorten, P.B. en Des Roches was geëvolueerd. Om deze hypothese te kunnen toetsen startten we een onderzoek naar de Zuidelijke schrijfp praktijk van de decennia voorafgaand aan de codificatie. We zijn daarbij ruim teruggegaan in de tijd: de periode 1720 tot 1760 stond centraal. De accentspelling heeft verder een duidelijke basis in Antwerpen. Daarom wilden we zoveel mogelijk Antwerpse drukken uit de jaren 1720-1760 doorzoeken. In de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, die de grootste collectie Antwerpse oude drukken heeft, hebben we alle boeken doorgenomen die in de periode 1720-1760 met zekerheid bij een Antwerpse drukker of uitgever zijn verschenen. Het gaat om ruim 350 oude drukken. Incidenteel hebben we een boek van buiten Antwerpen of van voor 1720 bekeken, wat interessante bijkomende gegevens opleverde (zie verderop). Van de ruim 350 werken bevatten er 36 accenttekens.¹⁹ Op basis van deze selectie kunnen we ten eerste de genese schetsen van de accentspelling: hoe ze voortkomt uit de schrijfp praktijk en vervolgens vanaf Verpoorten (1752) wordt gecodificeerd. Ten tweede ontdekten we een evolutie in de keuze van het accentteken. Beide aspecten duiden op een vlot verlopende standaardisatie.

De accentspelling is ontstaan uit wat we deleties zullen noemen: het weglaten van een of meerdere letters in of aan het einde van een woord. Meestal, hoewel niet altijd,

19 We zien hier af van trema's en andere tekens waarmee lettergreepgrenzen werden aangegeven. Ook accenten in Franse uitgangen laten we buiten beschouwing. Beide typen accentgebruik zijn wijdverbreid en komen in meer dan de genoemde 36 werken voor.

gaat het om apocope van de slot-sjwa. Deleties komen incidenteel voor, vaak door rijm- of metrumdwang, en zijn dus niet systematisch aanwezig in de doorzochte werken. Voorbeelden van deleties zijn *eñ* voor *ende* en *n*-deletie in bijvoorbeeld *gaē* en *bē*. Dit type weglating of inkorting komt geregeld voor in oudere drukken en gaat terug op de middeleeuwse abbreviaturen. Interessanter zijn de gevallen waar een lange *e* of *o* bij betrokken is, zoals in *dé* < *dede*, *bé* < *bede* en *te vré* < *tevreden*, alle drie uit één tekst (*Wonder bekeeringe* (1735), zie tabel 3). Een ander voorbeeld komt uit deze toevallige vroege vondst uit 1708 (zie tabel 3): *ghelâen*, *blâen*. Het accent compenseert hier als het ware de gedeleerde *d*. In dezelfde bron vonden we *dêes* en *vêel*, waarin waarschijnlijk de geapocopeerde slot-sjwa van *dese* en *vele* diakritisch wordt gecompenseerd. Een vergelijkbaar verschijnsel doet zich voor bij de lange *o*: *ick hoôp* komt voor naast *ick hope* (*Twee-hondert* (1728), zie tabel 3). Dat suggereert nogmaals sterk dat het accent werd gebruikt om het deleren van een klank uit te drukken. Een volgend bewijs komt uit een Brussels werk (Cammaert 1754): we vinden *verhoôp* < *verhope* naast *den hoop* ('de stapel').

Accenten worden dus gebruikt om gedeleerde klanken orthografisch te compenseren. Uit dergelijke deleties ontwikkelden zich in een tweede stadium lexicaal-gebonden patronen van accentgebruik. Op basis van de klankovereenkomst, analogisch dus, krijgen woorden waarbij geen sprake is van deletie, toch een accentteken. In Storms (1708, zie tabel 3), een incidentele vroege vondst, vonden we twee voorbeelden: *verkreêgh* en *dêedt*. Nu zou *verkreêgh* eventueel een conjunctief kunnen zijn (met apocope van de slot-sjwa van *verkreeghe*) en *dêedt* een contractie van *deedet gy*. Maar in *Twee-hondert* (1728, zie tabel 3) vinden we naast *ick hoôp* (< *ick hope*) de volgende twee gevallen: *sijn Loôn* en *Hemels-Croôn*. Hier is niets gedeleerd. Bij een ander Brussels werk (Cammaert 1745) vinden we naast vooral gedeleerde vormen als *het geên*, *zeêg* en *deêd* ook *scheên* en *verdweên* (in enkelvoudige indicatiefvormen) en naast de gedeleerde vorm *hoôp* ook *voôr* en *koôr* ('koos'). Wat we in deze en andere teksten zien, is dat naast de deleties, waar het accent aangeeft dat een klank is weggelaten, andere woorden met een vergelijkbare klank ook van een accent worden voorzien. Naast zuivere deleties hebben we in een heel aantal teksten te maken met een dergelijk lexicaal-gebonden accentgebruik. Daarmee bedoelen we dat het accent opduikt in een fonologisch vergelijkbare context, maar steeds slechts in één of enkele woorden. Het accentgebruik verbreidt zich dus analogisch en lexicaal diffuus.

In het derde stadium wordt, na deletie en lexicale diffusie, nogmaals door analogiewerking het accentgebruik gegeneraliseerd naar fonologische vergelijkbare contexten. Dat wil zeggen dat nu in principe alle zachtlange *e*'s en *o*'s in gesloten

syllabe een accentteken krijgen. Ons vroegste voorbeeld hiervan stamt al uit 1723 (Bouvaert & Jongelincx, zie tabel 3): voor de oorspronkelijk zachtlange *e* vinden we daar *sprêekt, vêel, dêed, hêeft, gèel, deês* enzovoort; voor de zachtlange *o* vinden we: *wôorden, vôor, dôor* enzovoort.²⁰ Bij deze derde stap sluit de laatste aan: de codificatie van deze praktijk door de Antwerpse grammatici Verpoorten, P.B. en Des Roches in de jaren 1750-1760.

De globale ontwikkeling is dus van deletie, via lexicale diffusie naar een volledig historisch-fonologisch gefundeerd systeem zoals bij Verpoorten (1752). In tabel 3 staat die ontwikkeling horizontaal en ze is afgezet tegen de verticaal chronologisch gerangschikte werken (op hun vermoedelijke publicatiedatum).²¹

De tabel laat zien dat er met name in de jaren 1720-1740 auteurs zijn die het accentgebruik voor deleties analogisch uitbreiden naar lexicaal-gebonden patronen. Daarnaast zijn er gedurende de gehele periode auteurs die uitsluitend lexicaal-gebonden accenten gebruiken. Ten derde zijn er vooral vanaf de jaren 1750 publicaties waarin een systeem wordt gebruikt dat overeenkomt met de codificatie van Verpoorten, P.B. of Des Roches. Vanaf dat moment zijn er geen werken meer waarin alleen voor deleties een accent wordt gehanteerd. Met andere woorden: er is rond 1750 een wissel van voornamelijk deleties en lexicaal-gebonden gebruik naar hoofdzakelijk lexicaal gebruik en de historisch-fonologische systemen. We zien in deze ontwikkelingen een duidelijk bewijs van een in de schrijfp praktijk groeiende orthografische convergentie die uitmondt in codificatie. Ten slotte zij opgemerkt dat voor de volledige systemen geldt dat ze in gebruik zijn, voordat ze gecodificeerd worden: al in 1723 en 1738 wordt Verpoortens systeem uit 1752 gebruikt en in 1750 en 1759 vinden we auteurs die Des Roches' systeem van 1761 gebruiken. In 1759 is dat nota bene Verpoorten, die in hetzelfde jaar zijn eigen systeem in de tweede druk van de *Woorden-schat* nog eens uiteenzette, maar niet volgde in zijn boekje over de heilige Donatus (zie tabel 3).

20 Zie over de afwisseling in accentgebruik §6. Van Godefridus Bouvaert (1685-1770) zijn handschriften overgeleverd waarin hij zijn orthografische praktijk toelicht. Prof. dr. Marcel De Smedt (KU Leuven) heeft ons die vriendelijk ter beschikking gesteld. Een eerste verkenning ervan doet vermoeden dat Bouvaert een dialectische distributie hanteert, waarbij hij niet alleen onderscheid maakt tussen de oorspronkelijk scherp- en zachtlange vocalen, maar ook klanknuances binnen de historisch zachtlange vocalen in de spelling tot uitdrukking wil brengen. Nadere studie moet deze kwestie ophelderen.

21 We volstaan met een beknopte aanduiding van de auteur (indien bekend), de titel en het jaartal. Voor volledige titelbeschrijvingen verwijzen we graag naar de online-catalogus van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience (<<http://stadsbibliotheek.antwerpen.be/>>).

Auteur	Titel	Jaar	deletie	lexicaal	historisch- fonologisch		
					Systeem-Verpoorten	Systeem- P.B.	Systeem- Des Roches
Storms	Vruchtbaeren boom	1708	x	x			
Vlaenderen	Nieuwe en oprechte	[1720]		x			
Bouvaert	Beschryvinge van den toren	1723			x		
Roelands	Anathomia arithmetica	1724		x			
-	Twee-hondert en vyftigh-	1728	x	x			
Nakatenus	Hemelsch palm-hof	[1730]		x			
-	Het hemels palm-hof	[1732-1734]		x			
-	Beschryvinghe	[1732]		x			
-	De wonder bekeeringe	1735	x				
Wielens	Het leven van den glorieusen	1738		x			
Pontas	Geestelyke aenspraken	1738			x		
-	Het leven der getrouwden	1741					
V. Wauwe	Het geestelyck maeghden-tuytjen	1743	x	x			
-	Helden-sangh den lof der nature	1744	x	x			
-	De psalmen van David	1746		x			
-	Den spiegel des wreeden	[1748-?]	x	x			
Nakatenus	Het hemels-palm-hofken	[1748]		x			
-	Geboden ende uyt-geroepen	1750					x
[Op den Hooff]	Thimon den menschen-hater	1751	x				
-	Catalogue van den uytmtuntende	1752			x		
Van der Linden	Heerlyke ende gelukkige reyze	[1753-1805]				x	
J.B.V.L.P.	De klyne christelyke academie	[1753-1805]				x	
Poirters	Het duyfken	[1753]		x			
-	Vasten-avonds vrolykheden	1755			x		
-	Maniere om godvruchtiglyk	[1755]				x	x
-	Korte maer heylsame	[1755]			x		
-	Hant-boecksken van teere	[1755]			x		
Claus	Christelijke onderwijzing	1756				x	
F.C.M.R.	Christelyke onderwijzing	[1756]		x			
-	Beschryvinge van de besonderste	[1756]			x		
-	Den bloeyenden staet	1758					
Verpoorten	Het leven van den H. Donatus	1759					x
Joannes	Aenleydinge	1759		x			
-	Kort begryp	1759			x		
-	Algemeyn jubilé	1759			x		
Franciscus	Onderwys	[1760]				x	

Tabel 3 *het accentgebruik in 36 Zuid-Nederlandse boeken uit de achttiende eeuw*

6. Evolutie van het accentgebruik

Niet alleen in de convergentie van orthografische praktijken en in de daarop volgende codificatie zien we bewijzen van Zuidelijke standaardiseringstendensen in de achttiende eeuw. Ook in het specifieke accentgebruik valt een duidelijke ontwikkeling te bespeuren, namelijk van willekeur naar een systeem.

Een voorbeeld van die althans ogenschijnlijke willekeur bieden Bouvaert & Jongelincx (1723; zie tabel 3), waarin *dóor* naast *dòor* en *vóor* naast *vòor* verschijnt. Het idee lijkt dat er een markering nodig is om de klank grafisch te onderscheiden van andere *o*'s, maar de keuze van het accentteken zelf is niet van belang.²² Een volgend stadium wordt vertegenwoordigd door *Den spiegel* (1748; zie tabel 3). Voor de deletie van de slot-sjwa en van de intervocalische *d* wordt het teken <eé> gebruikt, bijvoorbeeld *deés*, *neér*, *weér*. Het ene voorbeeld dat lexicaal bepaald is, heeft echter een circumflexe: *belôft*. Dit lijkt een orthografische (diakritische) erkenning van het feit dat het accent wordt gezet om een andere reden dan deletie.

Het is vooral in de codificerende werken dat de evolutie in het gebruik van accenttekens vervolgens goed te traceren is. Willekeurig is het gebruik dan allang niet meer, maar de systematisering gaat verder. Verpoorten (1752) kiest voor de tweede letter van het grafeem en zet er een accent circumflexe op, bijvoorbeeld *voôr* en *veêl*. P.B. (1757) kiest eveneens voor de tweede letter, maar bij de zachtlange *ē* verandert hij het teken in een accent aigu: *veél*, omdat hij het grafeem <eê> reserveert voor de vocaal voor *r*+dentaal (bijvoorbeeld *peêrd*), waarmee die twee *e*'s dus beter onderscheiden worden. P.B. heeft zodoende bij de zachtlange vocalen *voôr* naast *veél*. Des Roches (1761) harmoniseert vervolgens het tekengebruik, doordat hij beide zachtlange vocalen met een accent aigu op de tweede letter markeert: *voór* en *veél*. Voor de *e* voor *r*+dentaal handhaaft Des Roches <eê>. Schematisch:

	Verpoorten (1752)		P.B. (1757)		Des Roches (1761)
voor <i>r</i> +dentaal	peêrd		peêrd		peêrd
zachtlange <i>ē</i>	veêl	→	veél		veél
zachtlange <i>ō</i>	voôr		voôr	→	voór

Tabel 4 ontwikkeling in accentgebruik in de Antwerpse codificerende werken

22 Uit Bouvaerts handschriften (zie noot 20) is op te maken dat bij de markering van de *o* de accentkeuze inderdaad niet van belang is, maar wel bij de lange *e*'s, waar verschillende accenten dialectisch geconditioneerde klanknuances uitdrukken.

7. Besluit

Het beeld dat de Zuidelijke taal en cultuur in de achttiende eeuw in verval was, lijkt achterhaald. Er was juist sprake van een behoorlijk coherente traditie van normatieve werken. Na de eeuwwisseling zou het aantal grammatica's, orthografieën en schoolboeken bovendien alleen maar in aantal toenemen. Vervolgens hebben we juist die kwestie onder de loep genomen die de aanleiding zou kunnen zijn geweest voor de mythe van de spellingschaos: de zogenaamde accentspelling. Ook hier lijkt er echter in het geheel geen sprake van chaos, maar eerder van voortschrijdende standaardisatie. Vanuit een schrijfpraktijk waarin accenten werden gebruikt in incidentele, maar beredeneerde gevallen, ontwikkelde zich binnen enkele decennia via analogische stappen een volledig historisch-fonologisch gefundeerd spellingsysteem. Dat systeem is vervolgens gecodificeerd door de Antwerpse grammatici Verpoorten (1752), P.B. (1757) en Des Roches (1761) en kende een sterke verspreiding nadien. Tot op het minuscule niveau van het specifieke accentgebruik sloeg in een korte periode de systematiek toe. In plaats van taalkundig verval zien wij in de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw een levendige taalkundige praktijk, die snel evolueert en uitmondt in codificatie. Ook in het Zuiden was de achttiende eeuw dus een eeuw van standaardisatie.

Een laatste opmerking, en een aanwijzing voor verder onderzoek: zoals gezegd kwamen de historisch-fonologisch gefundeerde orthografische systemen in gebruik ruim voordat ze gecodificeerd werden. Wat daarbij opvalt, is dat het accentgebruik sterk gekoppeld lijkt aan de activiteit van enkele drukkers. Er zijn heel veel drukkers die geen accenten gebruiken. Er zijn enkele drukkers die sporadisch accenten gebruiken, met name voor deleties en in lexicaal-gebonden posities. En ten slotte zijn er een paar drukkers die de accenten systematisch toepassen, in ieder geval vanaf de jaren 1750. Dit zijn onder andere de drukkers van de publicaties van Verpoorten, P.B. en Des Roches. Het gaat om de boekdrukkers/uitgevers Berbie, Du Caju, Grangé en Bincken. Het heeft er alle schijn van dat het deze drukkers zijn die de eerste systematiek in het accentgebruik aanbrenge(n), waarna schoolmeesters als Verpoorten en Des Roches, en de mysterieuze P.B.,²³ die praktijk codificeren in taalkundige boekjes. Deze boekjes worden vervolgens weer door de drukkers uitgegeven. Zoals zo vaak lijken boekdrukkers sturende krachten in de standaardisatie van de geschreven taal (Vandenbussche 2007:28), waarbij we aantekenen dat ze niet alleen in de eerste periode (de zestiende eeuw) invloedrijk zijn geweest, maar ook veel later nog in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden.

23 De auteur van het taalboekje is alleen bekend onder de initialen P.B. Reeds Henckel (1815) gaf de oplossing P. Bincken – familie van de drukker Hubertus Bincken? Dat zou de kwestie nog intrigerender maken.

Bibliografie

- Aerschot, M. van (1807). *Nieuwe Nederduytsche spraek- en spel-konst*. Turnhout: Brepols.
- Ballieu, J. (1792). *Nederduytsche spel- en spraek-konst*. 2^e druk. Antwerpen: Parys.
- Behaegel, P. (1824). *Nederduytsche spraakkunst*. 2^e deel. Brugge: De Moor.
- Belleghem, P.J. van & D. Waterschoot (1773). *Deure oft Ingang tot de Nederduytsche Tael*. Brugge: Van Praet.
- Boterdael, L. van (1785). *Gemaklyke wyze om op korten tyd grooten voortgang te doen in de Nederduytsche spel-konst*. 3^e druk. Brugge: Bogaert.
- Bruggen, J.A. ter (1822). *Nederduytsche spraek-konst*. 2^e druk. Antwerpen: Schoesetters.
- Cammaert, Jan Frans (1745). *Lof-schaterende krygs-bazuyn, ofte: Rym-weergalmende echo op alle de edelmoedige daeden van Alexander den Grooten*. Brussel: Weduwe G. Jacobs.
- Cammaert, Jan Frans (1754). *De dichtkonst van den heere Nicolaus Boileau Despreaux; in Nederduytsche rymen overgesteld*. Brussel: N. Jacobs.
- [Cannaert, J.B.] (1823). *Iets over de Hollandsche tael, noch voor, noch tegen*. Gent: Stéven.
- Dibbets, G.R.W. (1995). Een nieuw spoor van de Port-Royalgrammatica in Nederland. *Verlagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 250-278. Herdrukt in idem (2003), *Taal kundig geregeld*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus, pp. 129-156.
- Duyse, P. van (1842). *De spellingsoorlog. Luimig heldendicht, in vier zangen*. Gent: Hemelsoet.
- E.C.P. (1713). *Ontwerp van eene Nederduytsche Spraek-konst*. [Meenen]: Vanden Eynden.
- Elias, H.J. (1963). *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte. De grondslagen van de nieuwe tijd (1780-1830)*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel.
- Grond-regels der Nederduytsche spel-konst* (1817). Mechelen: Hanicq.
- Groof, J. de (2004). *Taalpolitiek en taalplanning in Vlaanderen in de lange negentiende eeuw*. Dissertatie Vrije Universiteit Brussel.
- Gyselynck, C.L. (1819). *Nieuwe grond-beginselen der Vlaemsche tael*. Gent: Begyn.
- Haugen, E. (1966). Dialect, language, nation. *American Anthropologist* 68, 922-935.
- Henckel, F.L.N. (1815). *Nieuwe Vlaemsche spraek-konst*. Gent: De Goesin-Verhaeghe.
- Horst, J. van der (2004). Schreef J.B.C. Verlooy echt zo gebrekkig? Het 19de/20ste-eeuwse beeld van de 18de eeuw getoetst. *Verlagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 114, 71-82.
- Inleyding tot de grondregels der Vlaemsche spraek- en spelkonste* (1785). Dendermonde: Wed. J. Du Caju.

- Janssens, B. (1775). *Verbeterde Vlaemsche spraek- en spel-konste*. Brugge: De Busscher.
- Kate, L. ten (1723). *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche spraek*. Ed. J. Noordegraaf & M. van der Wal. Alphen aan den Rijn (2001): Canaletto.
- Kiliaen, C. (1599). *Etymologicum Teutonica Linguae*. Ed. F. Claes S.J. Den Haag (1972): Mouton.
- Kluit, A. (1763). Eerste vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal. *Nieuwe Bijdragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde*. Eerste deel, derde stuk, 285-352.
- [Laukens]. *Eerste beginselen der Nederduitsche spraakkunst*. Maaseik: Titeux.
- Leupenius, P. (1958 [1653, 1654]). *Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale en Naaberecht*. Ed. W.J.H. Caron. Groningen: Wolters.
- Mathijssen, M. (1988). De spelling in de negentiende eeuw: Siegenbeek en Bilderdijk. *De Negentiende Eeuw* 12, 129-140.
- Meijer, G.J. (1820). *Grammaire hollandaise*. Brussel: Stapleaux.
- Moke, J-J. (1823). *Nederduitsche spraakkunst*. Gent: Boudin.
- Moonen, A. (1706). *Nederduitsche spraakkunst*. Amsterdam: Halma.
- Neckere, P.J. De (1815). *Bewerp van Vlaemsche spelling*. Ieper: Smaelen-Moerman.
- P.B. (1757) *Fondamenten ofte grond-regels der Neder-duytsche spel-konst*. Antwerpen: Bincken.
- Pijl, R. van der (1816). *Grammaire hollandoise pratique*. Dordrecht: Blussé & Zn & Brussel: De Mat.
- Roches, J. Des (2007 [1761]). *Nieuwe Nederduytsche Spraek-konst. Derden Druk, oversien en verbeterd doór den Autheur*. Ed. J.M. van der Horst & J. Smeyers. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus.
- Rutten, G. (2008). Standaardvariatie in de achttiende eeuw. Historisch-sociolinguïstische verkenningen. *Nederlandse Taalkunde* 13, 34-59.
- Rutten, G. (2009a). Uit de geschiedenis van de spelling. Over de scherp- en zachtlange [e:] en [o:]. *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 119, 85-140.
- Rutten, G. (2009b). De bronnen van Des Roches. Jan Des Roches' *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* (1761) en de taalgeschiedenis van de achttiende eeuw. *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 125, 362-384.
- Rutten, G. (2009c). 'Over Andries Stéven, wie het Voorschrift-boek schreef'. In R. Boogaart, J. Lalleman, M. Mooijaart & M. van der Wal (red.), *Woorden wisselen. Voor Ariane van Santen bij haar afscheid van de Leidse universiteit*. Leiden: SNL, pp. 301-312.

- Rutten, G. (2009d). Lezen en schrijven volgens Verpoorten en Bincken. Onderwijsvernieuwingen in Antwerpen in de achttiende eeuw. *e-meesterwerk 2*. Zie <<http://www.peeterheynsgenootschap.nl/e-meesterwerk.html>>.
- Rutten, G. & R. Vosters (te verschijnen). 'As many norms as there were scribes? Language history, norms and usage in 19th-century Flanders'. In N. Langer, S. Davies & W. Vandenbussche (red.), *Language and history, linguistics and historiography*. Berlin & New York: De Gruyter.
- Schuere, J. van der (1612). *Nederduydsche spellinge*. Ed. F.L. Zwaan. Groningen & Djakarta (1957): Wolters.
- Sewel, W. (¹1708, ²1712). *Nederduytsche spraakkonst*. Amsterdam: ¹Erven J. Lescaillje & Assuerus Lansvelt, ²Blokland.
- Siegenbeek, M. (1804). *Verhandeling over de Nederduitsche spelling, ter bevordering van eenparigheid in dezelve*. Amsterdam: Allart.
- Simpel, D. De [1827]. *Taalkundige tweespraak*. Ieper: Smaelen.
- Smeyers, J. (1959). *Vlaams taal- en volksbewustzijn in het Zuidnederlands geestesleven van de 19de eeuw*. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde.
- Statenbijbel* (1637) = *Biblia, dat is: de gantsche H. Schrifture*. Zie <<http://www.bijbelsdigitaal.nl>>.
- Stéven, A. (1784). *Nieuwen Néderlandschen voorschrift-boek*. Ieper: Moerman.
- Twe-spraak vande Nederduitsche letterkunst* (1584). Ed. G.R.W. Dibbets. Assen & Maastricht (1985): Van Gorcum.
- Vaelande van Ieper [= F.D. Van Daele, F.D.] (1805). *Tyd-Verdryf. Ondersoek op de Néder-duytsche spraek-konst*. Ieper: De Varver.
- Vandenbussche, W. (2007). 'Shared standardization factors in the history of sixteen germanic languages'. In C. Fandrych & R. Salverda (red.), *Standard, Variation und Sprachwandel in germanischen Sprachen / Standard, variation and language change in Germanic languages*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, pp. 25-36.
- Verpoorten, J.D. (¹1752, ²1759, ³1767). *Woôrden-schat oft letter-konst, gedeyld in twee deelen*. ¹Antwerpen: De Caju, ^{2,3}Antwerpen: Berbie.
- [Verwer, A.] (1707). *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica*. Amsterdam: Halma.
- Vosters, R. (2009a). Integrationisten en particularisten? Taalstrijd in Vlaanderen tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830). *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* LXII (2009), 41-58.
- Vosters, R. (2009b). 'Taalgebruik, taalvariatie en taalpolitiek in Vlaamse assisendossiers ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-

- 1830)'. In D. Heirbaut, X. Rousseaux & A. Wijffels (red.), *Histoire du Droit et de la Justice: une nouvelle génération de recherches*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, pp. 395-410.
- Vosters, R., G. Rutten & W. Vandenbussche (te verschijnen). 'The sociolinguistics of spelling. A corpus-based case study of orthographical variation in nineteenth-century Dutch in Flanders'. In A. van Kemenade & N. de Haas (red.) *Historical Linguistics 2009. Selected papers from the 19th International conference on Historical Linguistics*. Amsterdam: Benjamins.
- Vosters, R., G. Rutten & M. van der Wal (2010). 'Mythes op de pijnbank. Naar een herwaardering van de taalsituatie in de Nederlanden in de achttiende en negentiende eeuw'. *Verslagen & Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 120, 93-112.
- Vosters, R. & W. Vandenbussche (2009). Wijzer worden over Willem? Taalgebruik in Vlaanderen ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830) *Internationale Neerlandistiek* 46, 2-22.
- Wal, M. van der (1995). *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag: Sdu.
- Wal, M. van der (2006). *Onvoltooid verleden tijd. Witte vlekken in de taalgeschiedenis*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Wal, M. van der & C. van Bree (2008). *Geschiedenis van het Nederlands*. Houten: Spectrum.
- Willems, J.F. (1818). *Aen de Belgen. Aux Belges*. Antwerpen: J.S. Schoeseters.
- Willems, J.F. (1819). *Verhandeling over de Nederduytsche tael- en letterkunde, opzigtelyk de Zuydelyke provintien der Nederlanden*. Arnhem: D.A. Thieme.
- Willems, J.F. (1824). *Over de Hollandsche en Vlaemsche schryfwyzen van het Nederduitsch*. Antwerpen: Wed. J.S. Schoeseters.
- Willemyns, R. (2003). *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij & Utrecht: Spectrum.
- Wils, L. (1956). Vlaams en Hollands in het Verenigd Koninkrijk. *Dietsche Warande en Belfort*, 527-536.
- Wils, L. (2003 [2001]). *Waarom Vlaanderen Nederlands spreekt*. 3^e druk. Leuven: Davidsfonds.
- Zilgens, A. (1824). *Nieuwe Nederduytsche opstellen*. Antwerpen: Heirstraeten.